

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı: 1

Mart -2024

MAKALE BİLGİLERİ

**GELENEĞİN ÖTESİNDE: DİNİN SOSYAL SERMAYEYE VEYA PİYASA
EKONOMİSİNE YÖNELİK RADİKAL EVRİMİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA**
BEYOND TRADITION: A STUDY ON THE RADICAL EVOLUTION OF RELIGION INTO
SOCIAL CAPITAL OR MARKET ECONOMY

YAZAR

Mehmet Emin KALGI

Doç. Dr. Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din
Psikolojisi Anabilim Dalı

mehmet.emin.63.21@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6999-5059

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10821773>

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 19.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 07.03.2024

Sayfa Aralığı: 1-16

ÖZET

Bu çalışmada, din ile ekonomi arasındaki ilişki detaylı bir şekilde incelenmiş ve bu ilişkinin gelecekteki olası sonuçları tartışılmıştır. Günümüzde mevcut din anlayışının evrildiği süreci belirlemek amacıyla geniş bir literatür taraması yapılmış ve çalışmanın hedefine uygun farklı çalışmalardan ve verilerden faydalanılmıştır. Bu amaçla, çeşitli dini kurumlar ve kişilerle görüşmeler gerçekleştirilmiş ve elde edilen verilerle durum analizi yapılmıştır. Benzer şekilde, çalışmanın bilimsel ve kuramsal temellerinin oluşturulması hedeflenmiştir. Dinin, küresel ekonomik boyutta nasıl bir etkiye sahip olduğunu göstermek amacıyla muhtemel sonuçlara dayalı güncel veriler sunulmuştur. Bu bağlamda, çeşitli dinlerle ilgili örnekler verilmiş ve gelecekteki gelişmeler analiz edilmiştir. Özellikle son yıllarda sosyal sermaye bağlamında anlam taşıyan dinin, günümüzde gerek kitle iletişim araçları gerekse ekonomi ve siyasetle özdeşleşen yeni dini hareketler (YDH) gibi iki farklı olguyla birlikte nasıl pazar ekonomisine dönüştüğü ve gelecekte birey ve toplum üzerindeki etkisinin nasıl olabileceği ele alınmıştır. Çalışmanın sonunda, sorunun çözümüne yönelik önerilerde bulunulmuş ve bu öneriler arasında akıl, demokrasi ve özgür düşüncenin önemine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din, Sosyal Sermaye, Pazar Ekonomisi.

ABSTRACT

In the current study, the relationship between religion and economy has been thoroughly examined, and the possible consequences of this relationship in the future have been discussed. A comprehensive literature review has been conducted to determine the evolving process of the current understanding of religion, and various studies and data relevant to the objective of the study have been utilized. In order to achieve this, a number of interviews have been conducted with various religious institutions and individuals face to face, and a situational analysis has been carried out based on the obtained data. Similarly, it was aimed to establish the scientific and theoretical foundations of the study. Current data based on the potential outcomes have been presented to demonstrate the global economic impact of religion. In this context, examples related to various religions have been provided, and future developments have been analyzed. Particularly, the study has delved into how religion, having gained significance in the context of social capital in recent years, has transformed into a market economy alongside two different phenomena, namely, mass media and new religious movements (NRMs) that are currently synonymous with economy and politics. The study has also examined how this transformation

might impact individuals and society in the future. And lastly, recommendations have been made for solving the problem, with a special emphasis on the importance of reason, democracy, and free thought among the diverse proposed solutions.

Keywords: Psychology of Religion, Religion, Social Capital, Market Economy.

GİRİŞ

Din kavramının tanımlanmasıyla ilgili farklı görüşler olmakla birlikte bugün konu ile ilgili ortak bir fikir birliği mevcut değildir (Loewenthal, 2017, s. 3). Dinin çok yönlü yapısından kaynaklı olarak her araştırmacı, kendi perspektifinde bu kavramı zamanın ruhuna göre tanımlamaya ve anlamaya çalışmıştır (Kirkpatrick, 2004, s. 1). Din ile ilgili yapılan tanımlar analiz edildiğinde dinin, tanımlandığı zamanın ruhu (zeitgeist) ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir (Jr vd., 1996, s. 50; Yapıcı & Kalgı, 2018, s. 134). Bu durum, kavramın anlam kayması yaşamasına sebep olmuş ve bu konuda kollektif bir bilincin oluşmasının önüne geçmiştir. Nitekim kavramın tanımlanması ile ilgili gelinen duruma bakıldığında, tarihi süreç içerisinde dine yüklenen farklı anlamlardan kaynaklı olarak tablonun daha da belirsizleştiği ve konuyu çalışan araştırmacıların soruna kısmi çözümler üretmekten öteye geçemediği görülmektedir. Bu çalışmada, dinin sosyal ve manevi gerçekliğinden koparılarak maddi değer elde etme gerçekliğine evrilme süreci ve günümüzde bu olguya yüklenen ekonomik değer ifade ettiği anlam ele alınmıştır.

Sekülerleşme kavramının din üzerinde bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür (Davison, 2002; Hervieu-LÉGER, 2004; Karaaslan, 2015; Kirman, 2005). Nitekim bu durum, dinin metalaşmasına ve ekonomisinin önemli bir paydaşı olmasına neden olmuştur. Dine yüklenen bu işlevi tespit etmek ve bu durumun altında yatan sosyo-psikolojik, ekonomik ve sosyal gerekçeleri ortaya koymak çalışmamız açısından değer arz etmektedir.

Din, ortaya çıktığı dönem itibariyle toplumun sürdürülebilirliği açısından problem teşkil eden geleneksel uygulamalara karşı her ne kadar bir tepki olarak ortaya çıksa da kendi yapısından kaynaklı olarak daha sonra bazı geleneklerle bütünleşir. Gelenekselleşen din, mevcut sosyo-kültürel yapı içerisinde deformasyona uğrayarak birçok politik, ekonomik, sosyal vb. soruna sebep olmaktadır. Bu sorunlara çıkar çatışmalarının eklenmesiyle birlikte sorun daha da çözülmez bir hal almaktadır. Bugün birçok toplumda yaşanan iç ve dış kargaşa, kaos, toplumsal çatışma vb. durumlar çıkar çatışmasının bir sonucudur. Bu anlamda iktidar kavgaları tarihte hep vuku bulmuş ve bulmaya da devam etmektedir. Çünkü siyasi güç elde etmek demek, dünya nimetlerinin tümünü elde etmek anlamına geldiğini unutmamak gerekir. Bunun için siyasi

zekaya sahip yöneticiler gücü elde etmek için kendi isteklerini halkın istekleri ile örtüştürerek mevcut taleplerine bir meşrulaştırma kazandırmaktadır (Onat, 2022b, 2022a). Bu meşrulaştırma zeminine en uygun ortamı ise ancak din sağlayabilmektedir. Tüm bu tartışma ekseninde çalışmamızın sorusu dinin *ne olduğundan* daha çok işlevinin ne olduğunu belirlemektir.

Bugün dinî programı amaç edinen toplumlarda mezhepçilik ve cemaatleşme kavramları toplumun sosyal ve politik yapısında önemli belirleyicilerdir. Bu iki faktör dinî toplumlarda menkıbelerin, paranormal inançların ve mitik söylemlerin yaygınlaşmasına yol açmaktadır (Arslan, 2011; Kalgı & Şimşek, 2020). Rasyonaliteden uzak bu tür inançlar, bireylerin zihinlerini provake etmekle birlikte dinî istismara da kapı aralamaktadır. Bu durum, ihtiraslı din adamlarının dinî meta aracı olarak kullanmasına sebep olmaktadır. Nitekim dinin metalaşması ile birlikte dinde anlam kayması meydana gelmekte ve gelinen durumda dinin toplumsal fonksiyonunu kaybetmesine yol açmaktadır. Din veya tanrı adına savaş (Armstrong, 2017) ya da din temelli çatışmalar bu problemi daha da çıkmaza sokmakta ve kaosa neden olmaktadır. Gelinen duruma bakıldığında toplumun din adına bu şiddet sarmalından kurtulabilmesinin yolu aklın, eleştirinin ve özgür düşüncenin hâkim olduğu bir dinî anlayışın inşasını zorunlu kılmaktadır. Çalışmamızın problem çözümünde dinin esas olan aklın önemini ön plana koymayı hedeflemekteyiz.

1. Küresel Ekonomilerde Dinin Rolü

1.1. Sosyal Sermaye Olarak Din

Sosyoloji literatüründe önemli bir işlevi olan ve kâr/verim üzerinden tanımlanan (Yarcı, 2014, s. 127). sosyal sermaye kavramı, toplumların maddi ve manevi yönden kalkınmalarını sağlayan temel unsurlardan birisi olarak kabul edilmektedir (Şan, 2008, s. 74). Aynı şekilde toplumların önemli bileşenlerinden biri olan din kurumunun da ifade ettiği ekonomik anlamın yardımlaşma ve dayanışma gibi hususlarla açık veya örtük bir biçimde toplumsal birlikteliği sağlama gibi bir görevi vardır (Aydemir & Tecim, 2012, s. 49). Başka bir ifade ile toplumsal yararın sağlanmasında önemli roller üstelenen din kurumu, bireyin psikolojik sorunlarla başa çıkmasından toplumsal bütünlüğü sağlamaya dönük birçok işlevi yerine getirmektedir. Yapılan araştırmalarda dinin toplumsal ahlakın düzenlenmesi (McKay & Whitehouse, 2015), aile kurumuna pozitif katkılar sağlanması (Thomas & Cornwall, 1990), suç oranlarının azaltılmasına katkı sağlanması (Pettersson, 1991), psikolojik sağlığa olumlu etkilerinin olması (Yapıcı, 2013) vb. bireysel ve toplumsal faydalar göstermesi dinin sosyal sermaye içindeki payını ve değerini göstermektedir. Dinin bahsedilen bu olumlu işlevlerinin sürdürülebilir olması için toplum içinde güven inşa etmesi açısından işlevsel olması önem arz etmektedir.

Dünya güven endeksi araştırmalarında birbirinden farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırma verileri karşılaştırıldığında genel anlamda dindarlık düzeyi yüksek ekonomik düzeyi düşük (Çarkoğlu & Kalaycıoğlu, 2009) olan ülke vatandaşlarının güvenilirlik düzeylerinin daha düşük olduğu görülmüştür (Esmer, 1999, s. 33). şan, düşük güvenirliliği olan ülkeler içerisinde köklü bir dinî geçmişi olan Türkiye'nin de yer almasının gerekçesini cumhuriyetle birlikte toplumun batılılaşmasına ve paradigmal değişim geçirmesinin neticesinde dinin sosyal sermaye içerisindeki önemini yitirmesine bağlamaktadır (şan, 2008, s. 84). Bununla birlikte bazı pozitivist ve Batıcı düşünür ve aydınlar ise Türkiye'nin içinde bulunduğu güven bunalımı durumunu ise İslam dininin inanç esaslarına dayandırarak, ancak bu inanç esaslarından uzaklaşmakla çözümün mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Sezer, 2015). Nitekim her ne kadar dinin sosyal sermaye içerisindeki payı ve ülkeler bazında etkileri farklılık gösterse de mevcut durumu dinin özüne bağlamak indirgemeci bir yaklaşım olur. Bununla birlikte duruma tekçi söylemlerle yaklaşmak yerine bütüncül yaklaşımlardan yola çıkarak bir sonuca varmanın daha bilimsel olacağını söyleyebiliriz.

Sosyal sermayenin önemli paydaşlarından biri olan dinin, bireysel ve toplumsal fayda sağlamanın yanı-sıra (Boz, 2023) dine getirilen radikal yorumlar, onun nefret ve şiddet üreten bir kuruma dönüşmesini de mümkün kılmaktadır (Onat, 2022a, s. 11). Amritsar tapınağı çevresinde Hindularla Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalar, Lübnan'da dinî cemaatler arasında meydana gelen şiddet sarmalı, şii-Sünni ayrılıklar ve bu iki mezhep arasında yıllarca süren kavgalar, Taliban'ın Afganistan'da oluşturduğu kaos ortamı vb. birçok olay bu olgunun bir kanıtı olarak örnek verilebilir.

Sosyal sermaye sağlayıcısı dinin, fayda ve zarar üretme mekanizmasına dönüşmesi ona getirilen yorumla ilişkilidir. Din toplumsal bütünleşmeyi sayılabileceği gibi toplumsal çatışmanın da tetikleyicisi olabilir. Çünkü din, bireyin varoluşsal sorunlarına, metinsel çözümlerle kişilerin problemlerine çözüm üretme kabiliyetine ve kimlik kazandırma yetkinliğine (Yapıcı & Kalgı, 2018, ss. 133-134; Sevgi, 2023, s. 21) sahip olduğu gibi ruhsal problemleri ve toplumsal kaosu ortaya çıkarma yetkinliğine de sahiptir (Corm, 2008, ss. 11-13). Din ile ilgili birbirinden farklı zıt anlayışların ortaya çıkmasında din kavramının nasıl yorumlandığı, nasıl tanımlandığı ve çağımızda müdahale alanlarının neler olduğu gibi durumların etkili olduğunu düşünmekteyiz. Tüm bu soruların cevapları makul yorumlarla desteklendiğinde dinin sosyal sermayeye olan katkısının somut örnekleriyle karşılaşılması mümkün olacaktır. Umberto Eco'nun ifadesi ile bir yerde metin varsa orada yorum vardır demektir, önemli olan makul yorumu yakalamaktır (Eco, 2013).

1.2. Dinin Ekonomideki Yeri

Çalışmamızın bir önceki bölümünde dinin sosyal sermaye içindeki yeri ele alındı. Bu başlık altında ise dinin sosyal sermaye ile olumlu ilişkisinden metalaşmaya nasıl evrildiği ve günümüzde inananların kutsal merkezler olarak bildiği bölge ve ülkelerde ifade ettiği ekonomik değerin ne olduğu somut verilerle tartışılacaktır.

Küreselleşme kavramının (L. Berger, 2017, s. 604) önemli paydaşlarından biri olan dinin, sosyal sermaye içerisinde önemli bir payı vardır. Özellikle evrensel bir hüviyete kavuşan bazı dinlerin ekonomiye katkısı diğer tüm faktörlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Hatta dinî kimlikle özdeşleşen bazı toplum ve devletler neredeyse en önemli geçim kaynağı dindir. Özellikle kutsal kabul edilen mekanlara sahip olan bölgelerde bu durum belirgin olarak göze çarpmaktadır. Çünkü bugün her birey bir şekilde ekonomik gelirinin bir kısmını bir şekilde inançları ve inandıkları kutsallar için harcamaktadır (Pehlivan, 2016, s. 14). Hâl böyle olunca kutsal mekân ve kişiler için ekonomik anlamda devasa paylar ayrılmakta ve o bölge için önemli ekonomik getiri sağlamaktadır. Bu anlamda sosyal sermayenin önemli bir paydaşı olarak görülen dinin hangi ülkelerde/bölgelerde ve ne oranda ekonomik getiri sağladığına dair detaylı araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

Sihlerce kutsal kabul edilen ve Hindistan'ın Amritsar şehrinde bulunan Sih tapınağı, Müslümanların Hac merkezi olan ve Suudi Arabistan'ın Mekke şehrinde bulunan Kâbe, Hristiyanlık dininin Katolik mezhebinin merkezi olan Vatikan, Hindularca kutsal sayılan Ganj nehrinin yanında yer alan ve binlerce yıldır burada ibadet etmek için ülkenin her tarafından gelenleri misafir eden Varanasi şehri vb. birçok kutsal bölge ya da mekân büyük kalabalıkların toplanma merkezine dönüşmüş durumdadır (Corm, 2008, s. 11). Tüm bu bölgelere insan akını olması ya da bu bölgelerin toplanma merkezine dönüşmesi beraberinde sermaye akışının da bu bölgelere kaymasını sağlamıştır. Bu sermaye her yıl akışı giderek artmaktadır. Sahadan elde ettiğimiz verilere göre Müslümanlar tarafından kutsal topraklar olarak kabul edilen Suudi Arabistan'a her yıl milyonlarca Müslüman, hac vazifesini yerine getirmek için seyahatler yapmakta ve bu seyahatlerde milyarlarca dolar para harcamaktadır (CMS, t.y.) Hac'ın, Suudi Arabistan'a yıllık gelirinin 8 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir (How Much Does Saudi Arabia Earn from Hajj?, 2023). Benzer şekilde Hristiyanlarca kutsal kabul edilen Kudüs, İtalya/Roma ve Türkiye'nin bazı bölgelerinde dinî turizmin yapılması sosyal sermaye olarak dinin bu alanda önemli rol üstlendiğini bize göstermektedir. Nitekim din(ler)in farzlarından biri olan ve günahtan arınma psikolojisinin en güzel ifadesi olan hac, kutsallık ifadesinin ötesinde sosyal eşitliğin mutlak anlamda sağlandığı üç hayat aşamasından

ikincisini oluşturan bu kutsal vazife, dinin metalaşmasıyla birlikte artık insanların kıyafet giymediği kıyafetlerin insanları giydiği (Şeriatî, 2011) bir yapıya bürünerek sosyal eşitliğin bozulduğu bir konuma gelmiştir.

Dinin toplum içindeki yeri, dine getirilen yorumlarla yakından ilişkilidir. Dinin radikal olarak yorumlandığı toplumlarda din, yerelliğe hapsedilerek küreselleşmesi engellenmektedir. Bugün Afganistan’da faaliyet gösteren Taliban’ın din ile ilgili yorumları neticesinde meydana gelen radikal olaylar bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Taliban’ın, dinî radikal anlamda yorumlaması ve rasyonaliteden uzak bir anlayış ortaya koyması hem o bölgeyle ilgili kötü bir imajın hem de mevcut din ile ilgili olumsuz bir bakışın meydana gelmesine sebep olmaktadır. Ayrıca gelen durum, Afganistan’a yapılacak yatırımların sektöre uğratılması ve ülkenin turizm potansiyelinin kötü etkilenmesi ile birlikte ülke yoksulluğa ve fakirliğe mahkûm edilmektedir.

Nitekim din olgusu sadece hayatın uhrevî kısmı için değil, yaşamın tümünü kapsayan bir fonksiyona sahiptir (Pehlivan, 2016, ss. 16-17). He ne kadar günümüzde yapılan araştırmalarda dinin büyük oranda uhrevî hayat için geçerli bir işlevi olduğu düşünülse de bu olgunun çok yönlü (Kalgı, 2023, s. 144) olmasından kaynaklı olarak yaşamın her tarafını kapsayan bir yönünün olduğunu vurgulamak gerekir. Çünkü din ve ekonomi insan hayatının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Durum bu olunca dinin sosyal sermaye içerisinde en önemli bileşen olduğu söylenebilir. Çeşitli dinlere mensup insanların dinî inançları için ayırdıkları bütçelerin oranını göz önünde bulundurduğumuzda bu gerçeğin ne kadar önemli olduğu görülebilir.

1.3. Kitle İletişim Araçlarında Dinin Pazar Ekonomisine Dönüşmesi

İletişim araçlarının gelişmediği dönemlerde dinî irşat ve vaazlar geleneksel yöntemlerle insanlara aktarılmaktaydı. Bu durum ancak sınırlı çevreyle yapılmaktaydı. İletişim medyasının güçlenmesi ve yaygınlaşması ile birlikte artık dinî kültürü tanıtıcı ve benimsetici faaliyetler, modern yöntem ve tekniklerle yapılmaya başlanmıştır (Arslan, 2016, s. 10). Başka bir ifade ile dinî irşat ve vaazların iletişim teknolojinin gelişmesi neticesinde az zamanda çok kişiye ulaştırılması mümkün olmuştur (Kalgı, 2021). Bu durum insanlara ulaştırılmak istenen Tanrı mesajının başka amaçlarla kullanılmasına neden olmuştur. Bugün TV programlarında yer alan medyatik dinî lider ve hocalar tarafından astronomik ücretler karşılığında vaazlar verilmesi, bazı dinî grup ve cemaatlerin dinsel ürünleri (yanmaz kefen, terlik, lavanta, takke vb.) satmak için sosyal medyada ve diğer iletişim kanallarında pazarlanması, dinî kitaplardan gelir elde edilmesi için piyasaya sürülmesi ve bunu pazar ekonomisi haline dönüştürülmesi gibi birçok

durum iletişim medyasında dinin pazar ekonomisi haline evrildiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Günümüzde dinin kitle iletişim araçları aracılığıyla pazar ekonomisinde daha fazla yer almasında, çok kültürlülüğün arz-talep üzerindeki etkisinden kaynaklı olarak meydana gelen değişim ve bu değişimin neticesinde ortaya çıkan üretim-tüketim mekanizması içerisinde oluşan tüketim kültürünün önemli bir rolü vardır (Arslan, 2016, s. 14). Jean Baudrillard'ın "Tüketim Toplumu" olarak ifade ettiği günümüzdeki nesil, ihtiyaçlarının sınırlarını belirleyememesinden kaynaklı olarak her şeyi meta olarak görmekte ve tüketim yapmayı zorunlu bir faaliyet olarak düşünmektedir (Baudrillard, 2020). Bu yönüyle pazar ekonomisinde parasal karşılığı olan tüm ürünler bir meta olarak görülmekte, kitle iletişim ve sosyal medya kanallarıyla bu ürünler pazarlanmaktadır. Bu durum dinî inançların sekülerleşmesi anlamına gelmektedir (Hervieu-LÉGER, 2004; Kirman, 2005). Sekülerleşen dinî inançların içerikleri elbette tamamen işlevsizleştirilmiş değildir. Sadece tüketimi kendisine şiar edinen tüketim çılgını toplumlar için artık din soyut anlamda bir değer ifade etmez, daha fazla haz almak için araç vazifesini görür. Günümüzde dinî vaazlar karşılığında yüksek miktarda ücret talep eden medyatik din hocaları ya da teologlar, dinî ürünleri reklam aracı haline dönüştüren kurum ve kuruluşlar ve aynı şekilde bazı dinî tarikat ve cemaatlerin daha fazla gelir elde etmek için dinî motif ve kavramları kullanması bu duruma örnek olarak verilebilir. Yaşanan tüm bu somut örnekler dinde yapaycılığa neden olmakta ve gündelik yaşam düzeyinde dinin asli unsurlarını tartışma konusu haline dönüştürmektedir (Arslan, 2016, s. 15). Artık dinî inançlara yönelik tehditler din dışı unsurlardan değil dinî temsil ettiği düşünülen kişi, kurum, tarikat ve dinî cemaatlerden gelmektedir.

Sosyal medyada dinsel ürünlerin (takke, cüppe, tesbih vb.) içinde sırlar, ezoterik ve mistik unsurlar barındıran dizi, film ve programlar içerisinde harmanlanarak verilmesi bu ürünlere olan talebi daha da artırmaktadır. Dinsel reklamın farklı bir türü olan bu durum bir yandan bu ürünleri, insanlar için cazibeli hale getirirken öbür taraftan bu ürünleri satın almanın dindar olanlar açısından dinsel bir zorunluluk olduğu algısını oluşturmaktadır. Medyada paranormal inançlar barındıran programlarla dinsel ürünlerin sunulması ile bu ürünler bir kâr aracına dönüştürülse de durumun sebep olduğu endişe, kitlelerin ezoterik eski geleneklere yeniden ilgi duymasına neden olmaktadır (Arslan, 2016, ss. 20-21). Çünkü seyirci bulma kaygısıyla işlenen parapsikolojik temalı programlar, medya eliyle geniş halk kesimine ulaştırılmakta ve bu durum halkın inançlarında deformasyona yol açmaktadır (Arslan, 2011).

1.4. Dinin Önemli Sosyal Sermaye Sağlayıcısı Olarak Yeni Dini Hareketler (YDH)

Küresel ölçekte dinin bir meta aracı olmasında ve rekabet edilebilirliği sağlamasında önemli bir faktör de Yeni Dini Hareketlerdir (YDH). 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlık kazanan bu hareketler (Barker, 1999), toplum içinde olağanüstü özelliklerinin olduğuna yönelik yaygın inanışların ortaya çıkması (Özkan, 2006, ss. 49-53) ile birlikte bu hareketler küreselleşmeye doğru evrilmiştir. Ayrıca bu hareketlerin içinde toplu intiharların meydana gelmesi,¹ karizmatik liderlerinin cemaatin zayıf kesimlerine yönelik istismarlarda bulunması, hareketin ticarileşerek büyük bir sektör haline gelmesi, eğitim adı altında dünyanın çeşitli ülkelerinde kurumsal kimlik kazanması ve bunun neticesinde devletin iç işlerine müdahale edebilecek kadar güç kazanması gibi birçok durum bu hareketlerin medyada daha sık gündeme gelmesine neden olmuştur. Tüm bu durumlar dinin ekonomi ve politika ile yakın ilişki içinde olması ve neticesinde dinin ekonomide ve politikada önemli getiriler sağlaması ile mümkün olmuştur.

Birey için vazgeçilmez bir kavram olan din, bireye dünya ve ahiret saadeti kazandırma adına önemli bir fonksiyonu üstlenmektedir. Bazı dini kurum, kuruluş, tarikat ve cemaatler, din üzerinden saadet elde etme yollarını arayan bireylerin psikolojik yönden zayıflık hissettiği durumları istismar ederek din gerçeğini pazar ekonomisine dönüştürmekte veya bunu önemli bir sermaye olarak değerlendirmektedir. Dinî hareketlerin müritlerinden beklentilerinin iman, inanç ve ibadet şemasından ticarete evrildiğini görmek mümkündür. Ekonomik sermayenin katlanarak artmasında cemaate kazandırılan müritlerin sayıları önem kazanmaktadır. Çünkü cemaate kazandırılan her mürit hem potansiyel bir müşteridir hem de cemaatin reklamını yapmada önemli bir araçtır. Bu yönüyle müridin cemaate sadakati ve bağlılığı, onun cemaat için yaptığı propagandaya ve gösterdiği işgücüne göre belirlenmektedir. Elbette dini önemli bir ekonomi aracı olarak kullanan YDH'lerin bunu siyasi ve politik ilişkilerden bağımsız olarak yaptığı düşünülemez. Stark'a göre dini cemaatlerin başarılarının arkasında yatan ana etken neden, nüfuzdur (Stark & Bainbridge, 1986). Bazı cemaatlerin üye sayılarının az olmasına rağmen maddi birikimleri ve siyasi ilişkileri onları sanıldığından daha etkili yapabilir (Demirci, 2019, s. 46).

YDH'lerin oluşumlarının birinci basamağı olan dinin kurumsal kimliğinin müntesipler arasında sağlam bir zemine oturtulması daha sonra, ikinci basamağı şirketleşme ve üçüncü basamağı politikleşme takip etmektedir. Bir başka ifade ile YDH'ler din, ekonomi ve siyaset üçgeninde

¹ 1979'da San Francisco'da 913 üyesi olan Halk Tapınak Kilisesi'nin üyeleri, liderleri Jim Jones'in emri ile birlikte Guyana kampında, Kool-Aid zehrini içerek toplu intihar ettiler.

kurumsallık kazanarak küreselleşmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de oluşumunu tamamlayarak küreselleşen onlarca dinî cemaat ve tarikat mevcuttur. Türkiye’deki dinî cemaatlerin yapısı, oluşumları, nerede faaliyet gösterdikleri gibi birçok parametre mevcut olmasına rağmen bu çalışmada mevcut dinî hareketleri tartışma niyetinde değiliz.

Türkiye’de faaliyet gösteren cemaat ve tarikatların devlet yetkilileri tarafından kontrol edilmemesi neticesinde mal varlıklarının ne kadar olduğu ve her dinî harekete bağlı kaç mensup olduğu ile ilgili elimizde kesin bir bilgi mevcut değil. Dünya ölçeğinde YDH’lerle ilgili yapılan araştırmalardan yola çıkarak Türkiye’de de bu dini hareketlerin milyonlarca üyesi ve milyonlarca dolara varacak mal varlıklarının olduğunu söyleyebiliriz (Argyle, 2022, s. 290; Günay & Ecer, 1999, s. 26). 2017 yılında MAK Araştırma Değerlendirme Danışmanlık A.Ş. tarafından finanse edilen ve 33 büyükşehir, 23 il, 154 ilçe de 5400 kişi ile yüz yüze görüşmelerle yapılan bir araştırmada herhangi bir dini cemaate veya tarikata bağlı olmadığını ifade edenlerin oranı %60’tır (Kulat, 2017, s. 20). Geriye kalan oranın herhangi bir dinî cemaat ya da tarikat ile bağlantısı olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkan sonuç dikkate değerdir.

Türkiye’de faaliyet gösteren dinî hareketlerle ilgili saha çalışmalarının sınırlı olmasında bazı faktörlerin rolünün olduğu tartışılabilir. Birincisi, Türkiye’nin içinde bulunduğu siyasi durum: Cumhuriyetin ilanından sonra tekke ve zaviyelerin kapatılması, bazı tarikatların yasaklanması veya bu hareketlerin dinî faaliyetlerinin cumhuriyetin temel değerlerine tehlike teşkil ettiği gerekçesiyle yasaklanması, bu dini hareketlerin çalışmalarını gizli olarak yürütmelerine neden olmuştur. Özellikle 28 Şubat sürecinde dönemin siyasal ortamındaki tablodan kaynaklı olarak bu hareketler bir yandan dinî faaliyetlerini yürütürken diğer taraftan siyasi pozisyon almıştır. Bu durum cemaatlerin kendi içinde sırlarının ifşa olmaması için bazı önlemler almasına neden olmuştur. Cemaatlerin faaliyetlerini gizli yürütmesi bu konuda araştırma yapmak isteyen akademisyenlerin cemaatlerle ilgili veri toplanmasını zorlaştırmıştır. İkincisi, cemaat faaliyetlerinin yasaklanması neticesinde bu konuda araştırma yapmak isteyen araştırmacılarda kamuoyunda cemaate mensubiyet algısı oluşturacağı endişesi ve bu endişenin araştırmacıda mesleki, kariyer, ekonomik vb. kaygılar oluşturması faktörünün rolü olduğu söylenebilir. Üçüncüsü, şiddete eğilimli bazı cemaatlerin araştırmacı açısından risk içermesi.

Nitekim dinî cemaat ve tarikat mensuplarının sayısı ve genel bütçeleri düşünüldüğünde din içinde ortaya çıkan bu dinî oluşumların büyük bir nüfuzları olduğu gerçeğinden hareketle bu dinî oluşum ve hareketlerin gerek devlet gerekse de dinin esasına yönelik teşkil ettiği tehlikeleri öngörmek için sosyo-psikolojik araştırmalar yapmak büyük önem arz etmektedir. Bu dinî oluşumlara mensubiyet hisseden kişilerin bu hareketlere ne kadar bağlı olduğu başka bir

sorudur. Her ne kadar bugün hem dünyada hem de Türkiye’de dinî cemaat ve tarikatların mensupları niceliksel olarak bir artış gösterse de aslında bu cemaat ve tarikatlara bağlı olanların gerçek anlamda kendilerini bu dinî oluşumlara adanmışlıkları sorgulanması gereken bir konudur. Tarafımızca yapılan ve yayınlanmamış bir araştırmada dinî cemaat ve tarikatlara sosyo-ekonomik gerekçelerle katılanların oranı %63.7 ve sunduğu imkânlardan faydalanmak için katılanların oranı ise %78.3 olarak tespit edilmiştir. Bu veri, bize dinî cemaat ve tarikatlara katılanların büyük çoğunluğunun pragmatist gerekçelerle dinî hareketlere katıldığını ve dinî hareketlerin içinde yer alanların büyük çoğunluğunun bu hareketlere adanmamış kişilerden oluştuğunu göstermektedir. Türkiye’de yapılan başka bir araştırmada da sekülerleşen zihinlerle birlikte dinî hareketlere ve hareketlerin liderlerine yönelik bir güven bunalımının olduğunu göstermektedir (Ete & Yargı, 2023, ss. 102-108). Bu durum dinî hareketlerin dinin esasından uzaklaştıkça toplum tarafından bu hareketlere ve bu hareketlerle birlikte dine yönelik hem itirazların yükselmesine hem dinin meta aracı olarak görülmesine sebep olmaktadır. Dinî hareketler ilgili oluşan algının ana gerekçesi olarak bu hareketlerin dinî fazlasıyla siyasi ve ekonomiye alet etmesi veya onların dünyevileşmesi ile ilgili olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada dinin ekonomi ile ilişkisi irdelenmiş olup gelecekte bu ilişkinin olası sonuçları tartışılmıştır. Muhtemel sonuçlara göre dinin ekonomik anlamda küresel boyut kazandığı bazı güncel verilerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda bazı dinlerle ilgili örnekler verilmiş ve gelecekte evrileceği durum analiz edilmiştir. Özellikle sosyal sermaye bağlamında manevi bir değer ifade eden dinin gerek kitle iletişim araçları olsun gerekse de günümüzde ekonomi ve siyasetle özdeşleşen YDH’ler olsun bu iki boyutla birlikte pazar ekonomisine nasıl dönüştüğü ve gelecekte muhtemel durumu ile birey ve toplum üzerindeki etkisi yordanmaya çalışılmıştır.

Modernizmin, hedonizmin, narsizmin ve bireyciliğin yaygınlaştığı günümüzde din kavramı meta olarak görülmekte ve inanları ise müşteri olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle pek çok yeni dini hareket kendi alacaklılarına gerçek satıcılar olarak talip olmaktadır. Çünkü inananlarının beklentilerine cevap veremeyen dini cemaatler müşterilerini kaybetmeye mahkûmdur. Küreselleşen dünyamız artık dinler marketine dönüşmüş durumdadır (Özkan, 2006, ss. 34-35). Bu durum dini cemaatler arasında müşteri kapmak için kıyasıya bir mücadeleye başka bir ifade ile cemaatler arasında korkunç bir rekabete sebep olmaktadır.

Din, tanrı ile insanlar arasında karşılıklı bir ahittir. Bu ahitleşme tanrı(lar)ın insanlara nimet ve lütuflarına karşılık olarak insanların tanrıların memnun etmek için tapınaklar ve kutsal alanlar

inşa etme çeşitli ritüeller yapma, dualar okuma, gösteriler yapma, adaklar sunma, ilahiler söyleme, programlar düzenleme vb. birçok faaliyet dinin halk içindeki anlamını ifade eder (Platon, 2023, s. 127). Sokrates'in ifadesiyle din ya da dindarlık, tanrı(lar) ile insanlar arasında bir ticarettir (Platon, 2023, s. 111). Bunun günümüzdeki karşılığı pragmatist dindarlıktır ve pragmatist dindarlık hayatın iyileştirici yönüne tekabül eder (James, 2000, s. 597).

Her ne kadar Marksist düşüncenin ortaya çıktığı tarihe kadar din ve dindarlık kavramı ile ilgili yaklaşımlar dinin özüne yönelik olsa da o tarihten günümüze kadar dinin özsel olmaktan daha çok insanlar için işlevsel olduğu görülmektedir (Bkz. Yapıcı, 2013, ss. 9-20). Dinin işlevsel olduğuna yönelik dua ve ibadetin birey üzerinde yaptığı olumlu psikolojik etki, duruma örnek olarak verilebilir (Argyle, 2006, ss. 320-322). Kaldı ki dua ve ibadet bireyin psikolojisini pozitif anlamda etkilemekle birlikte bazen Tanrı ile bir pazarlık aracına da dönüşebilmekte (Olgun, 2016, s. 83) bazen de bireyin işlediği günahlardan ve suçlardan arınma anlamına gelmektedir. Argyle'ye göre dua ibadeti çaresizlik içinde bocalayan kişilerin en sık başvurduğu dinî motiftir (Argyle, 2006, s. 333). Türkiye'de yapılan bir araştırmada katılımcıların %92.8'i bir sıkıntısı olduğunda Tanrı'ya dua ederek yardım istediğini belirtmiştir (Ete & Yargı, 2023, s. 17). Vurgulanan tüm bu durumlar ve veriler dinin özselden işlevsele ve işlevselden sermaye aracına doğru bir evrilmenin sonucu olarak gerçekleştiği söylenebilir.

Kârını maksimize etme mantalitesi üzerine kurulmuş olan kapitalizmin piyasaya yaklaşımı parçacı değil bütüncül olduğu bilinmektedir. Başka bir ifade ile ekonomik getirisi olan her şeyi kapitalist üretimin dolaşımına dahil eden günümüz sömürü düzeni, parasal değeri olmayan tüm manevi unsurları da bu dolaşıma almak için politikalar üretmektedir. Para karşılığında vaaz verme, dinî programlar icra etme, dinî ritüeller düzenleme gibi birçok dinî faaliyet bu politikaların bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Bugün dünya ölçeğinde çoğunlukla din adamlarının devlet memuru olması ve dinî unsurları para karşılığında insanlara sunması, tebliğ faaliyetlerinin parasal değerinin yüksek olması ve bunun da insanlara cazibeli gelmesi, hac merkezlerinin olduğu bölge ve ülkeye parasal getirisinin olması ve bu bölgelerde yaşayan inanların din ile pazar ekonomisi arasında bir ilişki kurarak bundan bir kazanç sağlaması gibi birçok durum dinî unsurların gün geçtikçe daha da metalaştığının göstergesidir. Dolayısıyla ne kadar unsur kapitalist düzene eklemlenirse bu düzen o kadar büyür ve mücadele edilemeyecek bir güce ulaşır. Başka bir ifade ile kapitalizmin en önemli unsuru olan piyasaya sınırsız bir alan tanındığında, mekanizma belli bir zaman sonra her şeyi tüketim nesnesi olarak görüp çalışır ve nihayetinde tüketim üzerine kurulmuş bir sistem beraberinde kendi kendini de yok eder (Vatansever & Gezici Yalçın, 2022, s. 41). Bugün hedonizm ile tüketim arasında kurulan ilişki

neticesinde sahip olduğumuz tüm yaşam alanları ile birlikte temel insani değerler de hızlıca erozyona uğramaktadır. Bu sebeptendir ki kurumsal alanlarda etkisi zayıflayan dinin manevi yönünün yerini Protestan, seküler ve laik anlayışlar almaktadır. Hatta modernleşmenin yaygın olduğu toplumlarda bu dindarlıkların yerini deizm, agnostizm, ateizm, apateizm gibi akımlar ve oluşumlar almaktadır. “2020 Türkiye Eğilimleri” araştırma raporuna göre, 2018 yılında Müslüman olduğunu belirtenlerin oranı %85.9, 2019 yılında Müslüman olduğunu belirtenlerin oranı %79.5 ve 2020 yılında Müslüman olduğunu belirtenlerin oranı %75.8 olduğu görülmüştür (Aydın vd., 2021, s. 23). Dünya genelinde bu araştırmanın sonucuna benzer birçok çalışma verisi mevcuttur ve dinî toplumlarda din hızlıca ya etkisini kaybetmekte ya da kapitalizm ve modern mantaliteye adaptasyon sağlamak için bir dizi değişim dönüşüm geçirmektedir. Özellikle dinî temsil eden ya da ettiği düşünülen kurum, kuruluş, dinî hareket ve din adamlarının dinî söylem ve politikaları neticesinde bu süreç daha da hızlanmıştır. Var olan manevi değerlerimizin erozyonunu engellemek ve her şeyi tüketim nesnesi olarak gören kapitalizmin önüne set çekmek için özgürce ve adilce karar verebilen, düşünen, eleştiren, sorgulayan ve özeleştiriyeye açık bilinçli ve objektif değerlendirmeler yapan ya da yapabilen nesiller yetiştirmenin ve bir toplum inşa etmenin acil ve elzem bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla konu ile ilgili sorumluluğu olan herkesin yukarıda belirttiğimiz problemin çözümü için adil ve özgür toplumlar inşa edecek politikalar ve tezler üretmesi gerekir.

KAYNAKÇA

- Argyle, M. (2006). İbadet ve Dua (M. Koç, Çev.). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 317-338.
- Argyle, M. (2022). *Din ve Psikoloji* (H. B. Gök, Çev.). İz Yayıncılık.
- Armstrong, K. (2017). *Tanrı Adına Savaş: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam da Köktendincilik* (M. Erdem, Çev.). Alfa Yayınları.
- Arslan, M. (2011). *Paranormalizm ve Din*. Bilsam Yayınları.
- Arslan, M. (2016). Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine. *Birey ve Toplum*, 6(11), 5-26.
- Aydemir, M. A., & Tecim, E. (2012). Türk Toplumunda Aile ve Dinin Sosyal Sermaye Potansiyeli. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, Article 28.
- Aydın, M., Çelikpala, M., Yeldan, E., Güvenç, M., Zaim, O. Z., Hawks, B. B., Sokullu, E. C., Şenyuva, Ö., Yılmaz, O., & Tıgılı, S. D. (2021). *Kantitatif Araştırma Raporu: Türkiye Siyasal Sosyal Eğilimler Araştırması 2020*. Kadir Has Üniversitesi Türkiye Çalışma Grubu, Akademetre ve Global Akademi.
- Barker, E. (1999). New Religious Movements: Their Incidence and Significance. İçinde J. Cresswell & B. Wilson (Ed.), *New Religious Movements* (ss. 33-50). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203129166-9>
- Baudrillard, J. (2020). *Tüketim toplumu* (H. Deliceçaylı & F. Keskin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Boz, H. (2023). Kur'an'a Göre İslâm Toplumunda Gayr-I Müslimlerin Hakları. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(37), 145-162.
- CMS, E. (t.y.). *How Saudi Arabia's Revenues From Hajj and Umrah May Reach \$350 Billion After a Decade?* Al-Estiklal Newspaper. Geliş tarihi 18 Nisan 2023, gönderen <https://www.alestiklal.net/en/view/14702/how-saudi-arabias-revenues-from-hajj-and-umrah-may-reach-350-billion-dollars-after-a-decade>
- Corm, G. (2008). *21. Yüzyılda Din Sorunu* (Ş. Sönmez, Çev.). İletişim Yayınları.
- Çarkoğlu, A., & Kalaycıoğlu, E. (2009). *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma* [Monograph]. IPM (İstanbul Politikalar Merkezi). <https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/13119/>
- Davison, A. (2002). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik* (T. Birkan, Çev.). İletişim Yayınları.
- Demirci, A. S. (2019). *Yeni Dini Hareketler ve Opus Dei*. Eftelya Yayınları.
- Eco, U. (2013). *Yorum ve Aşırı Yorum* (K. Atakay, Çev.). Can Yayınları.

- Esmer, Y. (1999). *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye'de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler*. TESEV Yayınları.
- Ete, H., & Yargı, A. (2023). *Türkiye'de Dindarlık Algısı* (Toplumsal Eğilimler-3, s. 122). İstanbul Politikalar Merkezi.
- Günay, Ü., & Ecer, A. V. (1999). *Toplumsal değişme, tasavvuf, tarikatlar ve Türkiye*. Erciyes Üniversitesi.
- Hervieu-LÉGER, D. (2004). Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler (H. Aydınalp, Çev.). *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 45-58.
- How Much Does Saudi Arabia Earn from Hajj? (2023, Ocak 28). <https://gostart.biz/en/how-much-money-does-saudi-arabia-earn-from-hajj-business/>
- James, W. (2000). Pragmatizm ve Din (C. Türer, Çev.). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 589-597.
- Jr, R. W. H., Spilka, B., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (1996). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach* (2nd edition). The Guilford Press.
- Kalgı, M. E. (2021). Dijitalleşme Bağlamında Din ve Dindarlık. İçinde F. Rençber, Y. Arı, & M. E. Kalgı (Ed.), *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler* (ss. 17-36). Gece Kitaplığı.
- Kalgı, M. E. (2023). *Din Değiştirme Olgusu: Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçen Kişiler Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. Sonçağ Akademi Yayınları.
- Kalgı, M. E., & Şimşek, N. (2020). Paranormal İnançlara Sahip Olmanın Yaşam Doyumuna Etkisi. *Turkish Studies- Comparative Religious Studies*, 15(3), Article 3.
- Karaaslan, F. (2015). Post Seküler Din Halleri ve Dinin Dijitalleşmesi. İçinde M. Çamdereli, B. Önay Doğan, & N. Kocabay Şener (Ed.), *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)* (ss. 13-45). Köprü Kitapları.
- Kirkpatrick, L. A. (2004). *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion* (1st edition). The Guilford Press.
- Kirman, M. A. (2005). *Din ve Sekülerleşme*. Karahan Kitapevi.
- Kulat, M. A. (2017). *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı* (ss. 1-30). MAK Danışmanlık.
- L. Berger, P. (2017). Din ve Küreselleşme (H. Gül, Çev.). *Bilimname*, 34, 603-613.
- Loewenthal, K. M. (2017). *Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş* (M. Ulu, Çev.). Kimlik Yayınları.
- McKay, R., & Whitehouse, H. (2015). Religion and Morality. *Psychological Bulletin*, 141(2), 447-473. <https://doi.org/10.1037/a0038455>
- Olgun, H. (2016). İbadet, Ritüel ve Kurban. *Milel ve Nihal*, 13(2), 82-99.

- Onat, H. (2022b). *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği* (1). Endülüs yayınları.
- Onat, H. (2022a). *İslâm Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*. Endülüs yayınları.
- Özkan, A. R. (2006). *Kıyamet Tarikatları / Yeni Dini Hareketler* (2. Baskı). Iq Kültür Sanat Yayıncılık.
- Pehlivan, M. (2016). Din—Ekonomi İlişkisi ile Bu İlişkinin Toplumların ve Bireylerin Davranışlarındaki Yansımaları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(6), 13-35.
- Pettersson, T. (1991). Religion and Criminality: Structural Relationships between Church Involvement and Crime Rates in Contemporary Sweden. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(3), 279-291. <https://doi.org/10.2307/1386973>
- Platon. (2023). *Euthypron: Dindarlık Üzerine* (Ö. Orhan, Çev.). Fol Yayınları.
- Sevgi, M. A. (2023). The Invisible Inhabitants of a Cultural Limbo: Religion Identities among Iğdir Ja'faris. *Anthropology of the Middle East*, 18(1), 20-34. <https://doi.org/10.3167/ame.2023.180103>
- Sezer, B. (2015). *Sosyolojinin Ana Başlıkları*. Doğu Kitapevi.
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (1986). *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation* (First edition). University of California Press.
- Şan, M. K. (2008). Türkiye’de Sosyal Sermaye Kaybının Dini Görünümleri. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, Article 1.
- Şeriati, A. (2011). *Hac* (E. Okumuş, Çev.). Fecr Yayınevi.
- Thomas, D. L., & Cornwall, M. (1990). Religion and Family in the 1980s: Discovery and Development. *Journal of Marriage and Family*, 52(4), 983-992. <https://doi.org/10.2307/353314>
- Vatansever, A., & Gezici Yalçın, M. (2022). “Ne Ders Olsa Veririz”: Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü. İletişim Yayınları.
- Yapıcı, A. (2013). *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Karahan Kitapevi.
- Yapıcı, A., & Kalgı, M. E. (2018). Cihatçılık ve Modernlik Kıskaçında Aidiyet ve Zihniyet: Şanlıurfa Selefleri Örneği. İçinde A. Özbolat & A. Yapıcı (Ed.), *Zihniyet ve Din: Disiplinlerarası Zihniyet Çözümlemesi* (ss. 133-165). Karahan Kitapevi.
- Yarcı, S. (2014). Pierre Bourdieu’da Sosyal Sermaye Kavramı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 125-135.